

تحلیل روش، تحلیل روند و تحلیل تأثیر بر روند در مهدویت پژوهی

حسینعلی جباری^۱

چکیده

آینده پژوهی و آینده نگاری هنر شکل دادن و ترسیم آینده است که به شناخت و مطالعه آینده های گوناگون از جمله ممکن، محتمل، مرجح، مطلوب و قطعی می پردازد. مهدویت پژوهی بر اساس آموزه های دینی، ساحت و روشی برای حرکت به آینده ای پویا و مطلوب با تمسک به گزاره های دینی است که وظیفه حرکت به سمت آینده مطلوب و قطعی را بر عهده دارد. مسئله مطرح در این نوشتار چگونگی و تعیین سطح تحلیل و کاربست روش تحلیل روند و تحلیل تأثیر بر روند در ساحت های مهدویت پژوهی است. از این رو این نوشتار با روش توصیفی و تحلیلی به تبیین روش تحلیل روند و تحلیل تأثیر بر روند در مهدویت می پردازد. قابلیت عملیاتی این روش در ساحت های مهدویت پژوهی و مواجه شدن با آینده مطلوب و مرجح، مهم ترین دستاورد تحقیق پیش رو خواهد بود.

واژگان کلیدی: مهدویت پژوهی، آینده پژوهی، تحلیل روند، تحلیل تأثیر بر روند.

^۱ . دانش آموخته سطح ۴ سیاسی و اجتماعی مرکز تخصصی مهدویت: jabbari.h110@gmail.com

از دیرباز مسائل آینده و منجی و حوادث پیرامون آن مورد توجه ابنای بشر قرار داشته است. برخی برای رسیدن به آینده مطلوب از مسیرهایی از جمله تحلیل‌های عوامانه همچون علوم غریبه، سحر و رمزگرایی یا تحلیل‌های عقل‌گرایانه مانند فلسفه تاریخ یا تحلیل‌های نقل‌گرایانه ادیانی و وحیانی مانند گزارش‌های کتب آسمانی و انبیا و یا تحلیل‌های تجربی مانند بررسی روندها و شواهد تجربی بهره برده‌اند. آینده‌پژوهی به‌عنوان تبیین عقلانی - تجربی از آینده‌های مختلف و مهدویت‌پژوهی به‌عنوان یک تبیین نقلی و وحیانی از منجی موعود، در طول سده گذشته به‌صورت یک رشته علمی در میان اهالی علم ایجاد شده است.

هر کدام از این دو رشته به‌گونه‌های مختلفی قابل‌پیمایش است. مثلاً آینده‌پژوهی به دو صورت قابل‌پیمایش است: اول، پیمایش‌های اکتشافی که به مطالعه گذشته و حال با توجه به روندهای حاکم در زمینه‌های گوناگون پرداخته و آینده‌های گوناگون را کشف و توصیف کرده، زمینه را برای برنامه‌ریزی برای هر آینده فراهم می‌آورد. دوم، پیمایش‌های تجویزی یا هنجاری که به مطالعه آنچه باید در آینده باشد یا تصویر شود و یا طراحی گردد، پرداخته تا در جهت آن برنامه‌ریزی صورت گیرد. در مهدویت‌پژوهی پیمایش‌ها، بر اساس مبانی معرفتی آن انجام می‌شود؛ یعنی به کمک نصوص دینی که شامل آیات، روایات با گونه‌های مختلف آن و معرفت شهودی است، صورت می‌پذیرد.

علاوه بر مطالب فوق در مطالعات آینده باید سه وجه فهم را از یکدیگر تفکیک کرد: اول، وجه سینتاکتیک (syntactic) است. این وجه بر روش‌شناسی تأکید دارد؛ یعنی

مطالعه روش‌ها، رهیافت‌ها، مدل‌ها یا دیگر شیوه‌های سبک معرفت. وجه دوم، سمانتیکس (semantics) است. این وجه بر مسائل، معنا و محتوای موضوعات آینده‌پژوهی توجه دارد. وجه سوم، پراگماتیس (peragmatics) است. این وجه بر نحوه تأثیر مطالعات آینده‌پژوهانه بر کنش‌ها، تصمیم‌گیری‌ها، سیاست‌ها، مدیریت و رهبری‌ها تأکید دارد.^۱

در بررسی پیشینه بحث تاکنون کتاب و مقاله‌ای به تحلیل و بررسی روش‌شناسی عملیاتی تحلیل روند و تحلیل تأثیر بر روند در مهدویت، موجود نیست. آنچه پیرامون مهدویت و آینده‌پژوهی به صورت کلی نگاشته شده است مقاله آینده‌پژوهی مهدوی اثر رحیم کارگر است که به کلیاتی پیرامون آینده‌پژوهی و مهدویت پرداخته است. همچنین، مقاله مهدویت و آینده‌پژوهی نوشته روح‌الله شاکری و رضوانه شاهرخی به بررسی کارکردی و تشابهات آن‌ها پرداخته است. علاوه بر آن، مقاله بایسته‌های علمی در آینده‌پژوهی مهدوی به بررسی بایسته‌های نظری، روشی و تبلیغی پرداخته است. از این رو وجه تمایز این مقاله با سایر تحقیقات، پیمایش و کاربست تحلیلی و عملیاتی روش تحلیل روند و تحلیل تأثیر بر روند در مهدویت پژوهی است.

۱. آینده‌پژوهی

در مورد آینده‌پژوهی تعاریف گوناگونی گفته شده است. برخی^۲ بر این باورند که آینده‌پژوهی^۱ فرآیند تلاش سیستماتیک برای نگاه به آینده بلندمدت علم،

^۱ <http://www.iranstrategyacademy.com/%D>

^۲ Martin, 2000

محیط‌زیست، اقتصاد و اجتماع بوده و با هدف شناسایی تکنولوژی‌های عام نوظهور و تقویت حوزه‌های تحقیقات استراتژیکی است که احتمالاً بیشترین منافع اقتصادی و اجتماعی را به‌همراه دارد. برخی دیگر^۲ قائل‌اند آینده‌پژوهی فرآیندی سیستماتیک، مشارکتی و گردآورنده ادراکات آینده است که چشم‌اندازی میان‌مدت تا بلندمدت را با هدف اتخاذ تصمیم‌های روزآمد و بسیج اقدامات مشترک بنا می‌سازد. لوک^۳ معتقد است آینده‌پژوهی ابزاری سیستماتیک برای ارزیابی آن دسته از توسعه‌های علمی و تکنولوژیکی است که می‌توانند تأثیرات بسیار شدیدی بر رقابت صنعتی، خلق ثروت و کیفیت زندگی داشته باشد. با توجه به تعاریف، آینده‌پژوهی شاخه‌ای از علم^۴ و فناوری^۵ است که با کشف آینده و شکل‌بخشیدن به دنیای مطلوب آینده سروکار دارد. آینده‌پژوهی مجموعه‌ای از تلاش‌هایی است که با استفاده از تجزیه و تحلیل منابع، الگوها و عوامل تغییر و ثبات به تجسم آینده‌های بالقوه و برنامه‌ریزی برای آن می‌پردازد. آینده‌پژوهی می‌گوید که چگونه از دل تغییرات امروز واقعیت فردا تولد می‌یابد.^۶

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رئال جامع علوم انسانی

۱. Futures Studies

۲. gaveagan, ۲۰۰۱

۳. luke georghion, 1996

۴. علم است؛ چون مبانی معرفتی و نظری و متدولوژی دقیق دارد و در دانشگاه‌های پیشرفته دنیا به‌عنوان یک رشته علمی آموزش داده می‌شود.

۵. فناوری است؛ چون بر پایه یک مجموعه از تکنیک‌های علمی استوار است و می‌تواند در حل و فصل مسائل پیچیده جامعه و همچنین در ساختن آینده به کار آید. آینده‌پژوهی در زمره فناوری‌های نرم قرار می‌گیرد.

۶. جمعی از نویسندگان، آشنایی با مبانی آینده‌پژوهی، ص ۷.

آینده‌پژوهی در دهه‌های اخیر به‌رغم فراز و فرودها به تدریج توانسته به صورت رشته علمی و دانشگاهی دربیاید. البته هنوز در ماهیت این رشته اختلاف نظرهایی وجود دارد. به این صورت که رشته واحد یا چندبعدی یا چندرشته‌گی و یا میان‌رشته‌گی است. هر کدام از تحقیقات آینده‌پژوهی دارای سوابقی است؛ از جمله علوم سیاسی، مدیریت، جامعه‌شناسی و... که با بررسی آن‌ها می‌توان به لایه‌های متعدد و برخی از زوایای آن دست یافت؛ چراکه زوایای زندگانی بشر دارای ابعاد مختلفی بوده و برای فهم آینده آن نیز می‌بایست زوایای گوناگون آن را مورد تجزیه و تحلیل قرار داد.

۲. مهدویت پژوهی

مهدویت پژوهی رشته‌ای علمی بوده که دارای قدمت تاریخی است؛ اما در قالب سامانه علمی، جدید به نظر می‌رسد. این رشته در گذشته در لابه‌لای مطالعات مختلف کلامی، تفسیری، حدیثی و... مورد بررسی قرار می‌گرفت. اما بعدها به خاطر مطالعات عمیق به صورت یک رشته منظم در مراکز علمی ایجاد شده است.^۱ با توجه به این مسئله مهدویت پژوهی مجموعه مسائل منظم و متنوع با موضوعات و روش مشخص و دارای اهداف معین است که رویکردی درونی و جزءنگرانه با نگاه درجه یک به تبیین و تحلیل و دفاع از مسائل پیرامون مهدویت و امام زمان عجل الله تعالی فرجه الیه می‌پردازد.^۲

۱. جمعی از نویسندگان، مهدویت و آینده‌پژوهی، ص ۴۴.

۲. الهی‌نژاد، مهدویت پژوهی، ص ۳۱.

۳. روش تحلیل روند و تحلیل تأثیر بر روند

یکی از روش‌های تحلیل، بررسی و کشف آینده، بهره‌برداری از روش تحلیل روند و تحلیل تأثیر بر روند است. روش تحلیل روند، به بررسی روندها پرداخته و به پیوستگی تاریخی و زمانی آن‌ها اشاره دارد. برای شناخت آن‌ها تغییرات منظم در داده‌ها و پدیده‌ها در خلال زمان از گذشته آغاز و تا آینده مورد ارزیابی قرار می‌گیرد.^۱ روندها در آینده‌اندیشی عبارت است از تغییرات منظم در داده‌ها یا پدیده‌ها در طول زمان.

از جمله ویژگی‌های روندها این است که بیانگر تغییرات یک دسته از داده‌ها یا پدیده‌ها و همچنین، بیانگر تغییرات در بازه زمانی هستند. به این صورت که آن داده‌ها یا پدیده‌ها دچار تغییر شده و وضعیت آن با وضعیت گذشته متفاوت می‌شود. هر بازه زمانی وابسته به موضوع روند و حوزه دانشی آن است و ممکن است برای یک پدیده، کوتاه و برای دیگری، بلندمدت باشد.

از دیگر ویژگی‌های روندها این است که به ساده‌سازی پیچیدگی پدیده‌ها می‌پردازند؛ یعنی یک پدیده به صورت ساده‌شده در یک روند بیان می‌شود. همچنین، بر اساس پیش‌فرضی که تغییرات در جهان دارای پیوستگی تاریخی است، شکل می‌گیرد. علاوه بر آن، جمع‌آوری داده‌ها، مرتب‌سازی آن‌ها، یافتن الگوی روند و تحلیل آن‌ها به‌خاطر وجود اغتشاش و تئوری الگوی مناسب، که دو مشکل عمده تحلیل هستند، به‌سادگی ممکن نیست.^۲ در واقع بررسی یک روند، برای شناسایی ماهیت، عوامل، سرعت

^۱. قدیری، بررسی و شناخت روش‌های مطالعه آینده، ص ۷۹.

^۲. همان، ص ۸۳.

پیشرفت و آثار احتمالی آن روند است که می‌تواند بر ابعاد گوناگون زندگی انسان اثرگذار باشد.^۱

به‌عنوان نمونه تحلیل روند اطلاعات دینی ایرانیان از سال ۱۳۴۰ شمسی مورد پیمایش قرار گرفته است. با توجه به تحولات و روندهای تأثیرگذار بر جامعه ایران به نظر می‌رسد روند اطلاعات نسبت به دین در ایرانیان رو به کاهش است. به‌گونه‌ای که این روند اگر به همین صورت ادامه یابد کاهش چشم‌گیر دینداری در ایرانیان را شاهد خواهیم بود. روش تحلیل روند در نمودار ذیل صرفاً حدسی، ترسیم شده است.

^۱. کورنیش، آینده‌پژوهی پیشرفته، ص ۱۱۴.

روش تحلیل تأثیر بر روند، روشی در آینده‌پژوهی است که تلاش دارد درکی از روندها و رویدادهایی که آینده را می‌سازند، ایجاد کند. در این روش ابتدا روندها شناسایی شده، سپس با استفاده از مفهوم رویداد به سؤالاتی پاسخ داده شده و آینده مورد شناسایی قرار می‌گیرد. پژوهش‌هایی که باید مد نظر قرار گرفته و به دست آید، این است که چه رویدادهایی روندهای موجود را تقویت یا تضعیف می‌کند؟ رویدادها در چه زمانی بر آینده تأثیر می‌گذارند؟ این تقویت و تضعیف روندهای فعلی منجر به چه تغییراتی در وضعیت آینده می‌شوند؟^۱

این روش در دو مرحله پیاده‌سازی می‌شود: مرحله اول، شناسایی روند که به بررسی و شناسایی روند داده‌های تاریخی مرتبط با موضوع می‌پردازد. مرحله دوم، شناسایی تأثیرات بالقوه بر روند که به بررسی و شناخت رویدادهای بالقوه‌ای می‌پردازد که بر روند اثر گذاشته و مبتنی بر قضاوت خبرگان است.^۲

برای تحقق مرحله دوم، سه سطح را باید انجام داد: سطح اول، شناسایی رویدادهای تأثیرگذار^۳ در حوزه‌های مختلف؛^۴ این سطح با انجام پیمایش به صورت نظرخواهی، دلفی، توفان فکری، پانل خبرگان و... انجام می‌شود. سطح دوم، شناسایی احتمال و زمان وقوع رویدادهای اثرگذار بر روند؛ سطح سوم، شناسایی تأثیر و زمان وقوع

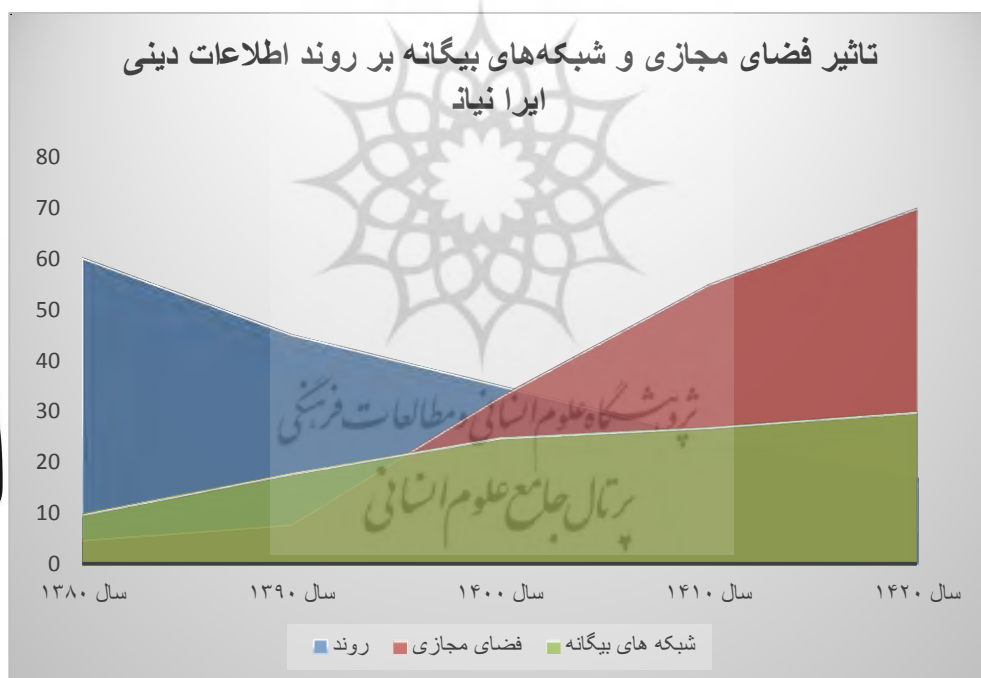
^۱. قدیری، بررسی و شناخت روش‌های مطالعه آینده، ص ۸۰.

^۲. همان، ص ۸۵.

^۳. خصوصیات این رویدادها باید اولاً: نوعی از یک آینده پذیرفتنی باشد؛ و ثانیاً: باید دارای تأثیرات بالقوه قوی بر روی روند باشند. این دو خصوصیت را همواره باید مد نظر قرار داد.

^۴. حوزه‌های گوناگونی همچون اجتماعی، ارزشی، اقتصادی، سیاسی، تکنولوژی، زیست‌محیطی مورد بررسی قرار می‌گیرند (قدیری، بررسی و شناخت روش‌های مطالعه آینده، ص ۸۶).

رویدادها؛ به این صورت که این رویداد در چه زمانی بر روند اثرگذار خواهد بود، در چه زمانی به حداکثر اثرگذاری خواهد رسید و در چه زمانی به سطح پایدار و پایانی می‌رسد.^۱ در پژوهشی به‌صورت حدسی تأثیر فضای مجازی بر روند اطلاعات دینی ایرانیان از سال ۱۳۸۰ مورد توجه قرار گرفت. با توجه به این مسئله فضای مجازی رها شده به‌عنوان رویدادی مهم، تأثیر فراوان در کاهش روند اطلاعات دینی ایرانیان داشته است. به‌صورتی که کاهش ملایم اطلاعات دینی را با شیب سرعتی مواجه ساخته است. در نمودار ذیل کلیات این حدس مورد مشاهده است.

^۱. قدیری، بررسی و شناخت روش‌های مطالعه آینده، ص ۸۸.

۴. تحلیل روند و تحلیل تأثیر بر روند در مهدویت

تحلیل روند در مهدویت، روندهایی را که در گذشته و حال در حوزه مهدویت روی داده بررسی می‌کند و به تشخیص آینده بر اساس روندهای مورد نظر می‌پردازد. اما تحلیل تأثیر بر روند، علاوه بر بررسی روندهای گذشته، رویدادهای اثرگذار، زمان و ابعاد اثرگذاری آن را نیز مورد جست‌وجو و ارزیابی قرار می‌دهد.

به‌عنوان نمونه روند افزایش و گسترش و تبلیغ اندیشه و آموزه مهدویت پس از انقلاب اسلامی در ایران روند رو به رشدی داشته است. در این روش، نخست، روندهای افزایش، گسترش و تبلیغ آموزه مهدویت مورد پژوهش قرار می‌گیرد. سپس آینده این روندها بررسی می‌شود. اما در تحلیل تأثیر بر روند، رویدادهای اثرگذار مثبت و منفی که بر روندهای مذکور اثر می‌گذارد، شناسایی شده و متناسب با آن راهکار و راهبرد و برنامه‌ریزی صورت می‌پذیرد. مثلاً تا پیش از انقلاب رویکردی منفعلانه و انزواگرایانه در مورد مهدویت و آموزه‌های آن بود؛ اما پس از آن به‌عنوان یک گزاره علمی و دینی فعال در عرصه اجتماع اثرگذار بوده است. گرچه باز هم این اندیشه در جمهوری اسلامی ایران بیشتر به‌صورت سطحی و عاطفی پیگیری می‌شود،^۱ ولی در جهت تعمیق آن، مراکز، مؤسسات و رشته‌های گوناگونی ایجاد شده است.

رویدادهای گوناگون می‌تواند رویکردهای توجه به آموزه مهدویت را تضعیف و در مواقعی نیز نابود کند. از همین رو می‌بایست رویدادهای اثرگذار، زمان احتمالی، میزان اثرگذاری و نوع اثرگذاری در قالب‌های مختلف توفان فکری، پانل نخبگانی، دلفی و...

^۱ عرفان، نقش انقلاب اسلامی ایران در تغییر نگرش به آموزه مهدویت، ص ۵.

در ابعاد گوناگون اجتماعی، ارزشی، اقتصادی، سیاسی، تکنولوژی و زیست‌محیطی مورد توجه قرار گیرد.

نتیجه

با توجه به تفاوت در ساحت‌های روش‌شناختی آینده‌پژوهی و مهدویت‌پژوهی با یکدیگر، امکان تعامل و هم‌سویی میان آینده‌پژوهی و مهدویت‌پژوهی وجود دارد. این ساحت‌های مختلف می‌توانند نوع نگرش و منش محققان را نسبت به آینده مطلوب و قطعی متغیر سازد. روش تحلیل روند و تحلیل تأثیر بر روند، یک روش تحلیل آینده است که می‌تواند در ساحت‌ها و ابعاد گوناگون مهدویت‌پژوهی به‌کارگیری شود. از این رو به‌کارگیری این روش‌ها می‌تواند روندها و رویدادهای آینده مهدویت را با توجه به روندهای گذشته و حال مهدوی به‌سمت آینده مرجح و مطلوب هدایت کند.

منابع

قرآن کریم

۱. آیتی، نصرت‌الله، از تبار دجال، مؤسسه آینده روشن، چاپ اول، قم، ۱۳۹۳.
۲. جمعی از نویسندگان، آشنایی با مبانی آینده‌پژوهی، مرکز آموزش و پژوهش‌های توسعه آینده‌نگری، بی‌جا، بی‌تا.
۳. جمعی از نویسندگان، آینده‌پژوهی؛ مفاهیم و روش‌ها، مرکز آینده‌پژوهی علوم و فناوری دفاعی، چاپ اول، تهران، ۱۳۸۸.
۴. جمعی از نویسندگان، مهدویت و آینده‌پژوهی، مؤسسه بوستان کتاب، چاپ اول، قم، ۱۳۹۲.
۵. شهبازیان، محمد، ره افسانه، انتشارات مرکز تخصصی مهدویت، چاپ اول، قم، ۱۳۹۳.
۶. عرفان، امیرمحسن، نقش انقلاب اسلامی ایران در تغییر نگرش به آموزه مهدویت، مجله انتظار موعود، شماره ۳۲، بهار ۱۳۸۹.
۷. قدیری، روح‌الله، بررسی و شناخت روش‌های مطالعه آینده، مرکز آینده‌پژوهی علوم و فناوری دفاعی مؤسسه آموزشی و تحقیقاتی صنایع دفاعی، تهران، بی‌تا.
۸. کورنیش، ادوارد، آینده‌پژوهی پیشرفته، ترجمه: ملکی‌فر، سیاوش و ملکی‌فر، فرخنده، آینده‌پژوه، چاپ دوم، تهران، ۱۳۹۴.
۹. الهی‌نژاد، حسین، مهدویت پژوهی، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، چاپ اول، قم، ۱۳۹۵.